

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

М. О. Волошинова (Старобільськ)

УДК 811.161.2'373

**НАЗВИ ПЕРШИХ РІДКИХ СТРАВ В УКРАЇНСЬКИХ
СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ**

Окреслена лексико-семантична група (ЛСГ) вже неодноразово ставала об'єктом діалектологічних студій. Назви перших рідких страв, що функціонують у різних говіркових масивах, проаналізовано в системних описах Е. Гоци (українські карпатські говори) [Гоца 2001], Н. Загнітко (східностепові говірки Донеччини) [Загнітко 2011], Л. Борис (буковинські говірки) [Борис 2015], В. Різник (говірки надсянсько-наддністрянського суміжжя) [Різник 2016].

Актуальність нашої розвідки полягає в тому, що назви їжі в межах новоствореного східнослобожанського діалектного континууму раніше не були предметом комплексного дослідження. Мета статті – проаналізувати назви традиційних перших рідких страв українських східнослобожанських говірок, простежити динаміку в цій групі лексики.

Джерелами дослідження слугують записи діалектного мовлення (61 говірка); матеріали Словника української мови за редакцією Б. Грінченка; етнографічна розвідка В. Іванова „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края”, присвячена вивченню Східної Слобожанщини; репринтне видання відомої праці історика й етнографа М. Маркевича „Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян”; книга „Труды этнографической статистической экспедиции въ Западно-русский край” (за редакцією П. Чубинського); лексикографічні джерела.

Одне з перших місць серед рідкої гарячої їжі в системі харчування українців посідає борщ – найпопулярніша страва традиційної української кухні. „В Україні існувало три різновиди борщу – червоний, зелений та холодний (холодник) ... Зелений борщ варили навесні – з молодим щавлем, лободою, кропивою, молодими листками буряка, засмачували вареними яйцями та сметаною. Холодник – винятково літня страва. Це був сирий борщ, оскільки варили (і то окремо) тільки буряк та яйця. Їли його охолодженим, замість хліба часто до нього подавали варену картоплю” [Українська кухня 1993: 32].

Способів приготування червоного борщу безліч, у кожному регіоні України такий борщ готують по-різному: з додаванням буряка й без нього, з квасолею та ін. Залежно від смакових уподобань або релігійних обмежень (у періоди постів) такий борщ готують із м'ясом (на м'ясному бульйоні) або пісний. Як зауважує Л. Артюх, „поширений на значній території буряковий борщ не можна вважати стравою, характерною виключно для українців як для етносу. ... Проте

особливості приготування (велика кількість овочевих інгредієнтів з додаванням приправ, бобових або крупів та ін.), систематичність уживання (як обов'язкову щоденну обідню страву), включення борщу до числа обрядових страв говорять про його специфічність у сфері української кулінарії” [Артюх 1982: 28].

Найпоширенішим репрезентантом для семи ‘рідка страва, зварена з посічених буряків, картоплі, різних приправ’ є номен *боршч*, зафіксований у 59 східнослов'янських говірках (н. пп. 1 – 40, 42 – 59, 61). Інші назви трапляються поодинокі: *сві́кол'н'ік* (н. пп. 26, 41, 61), *боршч'ік* (н. п. 1), *бот'він'а* (н. п. 60).

Етимологія назви *бот'він'а* (похідне від рос. *ботва*) пов'язана з таким овочем, як буряк (*ботва* „мангольд, цукровий буряк, *vulgaris* L.; буряк червоний *Beta cicla* L.”; *ботвина* „стебла і листя корнеплодів”, *ботвиння* „бурякове листя” тощо, однак одне із значень слів *бутвина*, *бутвинє*, *ботвиння* – „зелень до борщу” [ЕСУМ: 1, 238], *бу́твиння* ‘зелень, которую кладут въ борщъ’ [СГ: 1, 116]), тобто стосується приготування цієї страви, і, отже, могла постати внаслідок переосмислення.

В інших діалектних континуумах зафіксовані номени мають тотожне значення: гуцул. – *борщ'ч* ‘(фа¹сул'інний а¹бо го¹роховий) борщ’ [СГСБ: 252], блр. поліс. – *боршч* ‘общее название жидкого кислого кушанья (из капусты, бураков, щавеля)’ [Вешторт 1968: 370], зх.-поліс. – *борщ* у словосполученнях *червоний борщ* ‘борщ із червоних буряків’ [Аркушин: 1, 28], буков. – *борщ* [СБГ: 37], сх.-степ. – *боршч*, *боршч'* [МССУГ: 14; Загнітко 2011: 99]. Лексеми можуть також уживати на позначення інших перших страв, настоянок чи напоїв: зх.-волин. – *борщ* ‘настій столових буряків, що використовують для приготування борщу’, ‘рідка страва, приготовлена з додаванням настою столових буряків, щавлю чи оцту’, *бут'венє* ‘окрошка; холодна страва з води, кислого борщу або оцту, свіжих огірків, крутого яйця, кропу й цибулі’ [Корзонюк: 75, 78], зх.-поліс. – *бот'винне* ‘страва з води та оцту, куди добавляли кришені огірки, буряки, цибулю й часник’ [Аркушин: 1, 28], буков. – *борщ* ‘квас із висівок або житнього борошна’ [СБГ: 37], гуцул. – *борщ* ‘хлібний (вівсяний) квас’ [Піпаш: 16].

Лексема *борщ* у східнослов'янських говірках побутує з розширеною семантикою, оскільки існує ще і як ‘обрядова назва першої страви, яку споживають під час поминального обіду’. З таким значенням номен *боршч* зафіксовано в 32 говірках (н. пп. 1 – 5, 7, 8, 10, 11, 16, 19 – 21, 24 – 26, 28 – 32, 37, 39, 44, 45, 47 – 49, 53, 56 – 58): *обов'ас¹ково пода¹йт' капус¹н'ак¹ іл'і боршч'ч* (н. п. 33).

Найуживаніша назва *борщ* має давнє коріння. Так, у Словнику за редакцією Б. Грінченка її зафіксовано з трьома значеннями, два з яких стосуються їжі й до сьогодні не втратили своєї семантики, пор.: *борщ*, *бо́рщік*, *бо́рщичок*, *борщи́сько*, *борщи́ще* 1) Борщъ. 2) Квасъ изъ бураковъ, из котораго приготавлиють борщъ [СГ: 1, 89]. Назва також

наявна в етнографічній розвідці М. Маркевича – *бориць* [Маркевич 1991: 150], де подано докладний опис приготування страви в скромні дні й у періоди постів. Аналізовану назву фіксує й етнографічне джерело за редакцією В. Іванова, у якому лексему *бориц* наведено як назву і повсякденної, і обрядової страви: *Тъ же бориць, каша ... служатъ постоянною пищею какъ богатыхъ, такъ и бѣдныхъ...* [Иванов 1898: 491]; *Сначала поминають „кануномъ” ... затѣмъ ѣдятъ пироги, лапшу, бориць и узварь...* [Иванов 1898: 236].

Отже, функційно активний номен *бориц* протягом століття не втратив своєї семантики, що підтверджено дослідженнями східнослов'янських говірок, лексикографічними працями інших діалектних континуумів та відомостями історичних джерел.

Сему 'борщ зі щавлю' реалізовано переважно двослівними номенами: *зе^ллений бори^ч'* (53 говірки: н. пп. 1 – 3, 5 – 12, 14 – 16, 20 – 40, 42 – 48, 51 – 61; у н. п. 4 – *з'е^лл'оний бори^ч'*). Значно менш активно функціонує назва *моло^дий бори^ч'* (н. пп. 7, 9, 17, 18, 21, 24, 38, 40, 52, 54, 59). Субстантивовані прикметники як репрезентанти аналізованої семи записано спорадично: *зе^ллений* (н. пп. 8, 13, 41, 49, 50), *ве^сн'аний* (н. п. 8), *моло^дий* (н. п. 50), по одній фіксації мають назви *ш^ч'а^левий бори^ч'* (н. п. 1), *бори^ч' с ш^ч'а^л'ом* (н. п. 58).

Двослівна сполука *шча^л'овий борищ* відома говіркам Середнього Полісся [Яценко 2010: 317], назву з характерною формою усиченого прикметника *зелени бориц* 'борщ зі щавлю' [Аркушин: 2, 28] виявлено в західнополіських говірках.

Українською мало відомостей про аналізовану страву подають історичні джерела. Про борщ з використанням щавлю згадано в етнографічній праці за редакцією П. Чубинського: „...*бориць приготавлиють большую часть года. ... Весной вмѣсто капусты и бураковъ кладутъ разную зелень: щавель, крапиву, лебеду...*” [Чубинський 2004: 113]. Л. Артюх, вивчаючи кулінарні вподобання українців та південних росіян і покликаючись на описи їжі, датовані серединою XIX ст., зазначає, що зелений або щавлевий борщ готували на Чернігівщині та в Козелецькому повіті [Артюх 1982: 29].

Проаналізувавши матеріали історичних розвідок, констатуємо, що на сучасному етапі на позначення аналізованої страви зафіксовано більше репрезентантів: крім традиційних двослівних, трапляються однослівні субстантивовані прикметники, що свідчить про динамічні зрушення в лексиці.

Маніфестантами семи 'борщ із квашеної капусти' є лексеми *капу^с'н'ак* (55 говірок: н. пп. 1 – 3, 5 – 11, 13 – 16, 18, 20 – 30, 32 – 52, 54 – 61), менш активно в обстежених говірках побутує номен *ка^п'уста* (24 н. пп.: 3, 8, 13, 14, 16 – 19, 23, 29, 31 – 33, 35 – 37, 42, 43, 47, 51, 52, 54, 57, 58). Не мають функційної активності назви *бори^ч'* (н. пп. 4, 18, 19, 28, 40, 44, 56, 58) і дво-, трикомпонентні (прийменникові) конструкції *'кислий бори^ч'* (н. пп. 5, 6, 17, 34), *бори^ч' іс 'кислойу ка^п'устойу*

(н. пп. 24, 29, 31, 49), *боршч* іс *квашеної капусти* (н. пп. 8, 14, 16, 37, 57). Мотивація назв прозора й пов'язана з назвою основного продукту, що входить до складу страви.

Зауважимо, що номен *капус'н'ак*, як і маніфестант *борщ*, у східнослов'янських говірках виявляє полісемантичність, оскільки його вживають і як назву обрядової першої страви (з таким значенням його зафіксовано в 44 говірках (н. пп. 1 – 3, 5 – 11, 14 – 16, 18, 20, 21, 24 – 30, 32 – 41, 43, 44, 47, 49 – 52, 54, 56 – 58).

Найуживаніші лексеми притаманні й іншим говіркам української мови, пор.: *капус'н'ак* – сх.-степ. ‘страва, зварена переважно з квашеної капусти з додаванням інших продуктів’ [МССУГ: 42], лемк. – ‘страва з капусти’ [СЛГ: 152], зх.-поліс. – ‘юшка з квашеної капусти’ [Аркушин: 1, 210], *капуста* ‘борщ з капусти’ [Аркушин: 1, 210]. У полтавських говірках назву *капусняк* теж уживають на позначення поминальної страви: *вар'ат борщ / а в нас вс'ігда капуст'н'ак вар'ат на цей ден* [ГЗП: 305].

Зі спільною семантикою лексеми, виявлені в обстеженому ареалі, наявні в історичних джерелах і лексикографічній праці за редакцією Б. Грінченка, напр.: *капусняк* ‘родъ щей’, *капу́ста* ‘густые щи изъ рубленной кислой капусты’ [СГ: 2, 219]; *кромъ того борщъ, каша, густая капуста съ примѣсью пшона...* [Иванов 1898: 892]; *капуста – набирають шинкованной капусты почти полный горшокъ, наливають водой, кладутъ горсти двѣ пшена...* [Чубинський 2004: 113].

Описові приклади в давніх працях свідчать про те, що неодмінним складником аналізованої страви було пшоно, з яким її в селах Слобожанщини готують і зараз: *капус'н'ак го|тови^ец':а по-особливо|му // вари^ец':а окремо картошка / окремо пшоно / картошка |ц'іла вари^ец':а / то|д'і ш мнеш |й'її / по|дави^еш / а то|д'і у |куч'у стул'айе'ш іс пшо|ном / ну а за|жарка ш |роби^ец':а |йак о|бич'но* (н. п. 1).

Порівнюючи маніфестанти на двох хронологічних зрізах, відзначаємо динамічні тенденції в бік оновлення, пов'язані з розширенням семантики денотата (у синхронії страва виконує функції ритуальної, що не підтверджують давні розвідки) та існуванням незначної кількості дво- й трислівних номенів, виявлених в обстежених говірках.

Здійснений аналіз засвідчує, що лексема *борщ* є одночасно репрезентантом трьох сем, або як самостійна назва, або в складі дво-, трикомпонентних репрезентантів. Така функційна активність та загальність значення, на думку С. Яценка, слугує для конкретизації різновидів страви, зокрема й тоді, коли використовують сполучення типу *зелений борщ, кислий борщ* та ін. [Яценко 2010: 317].

Найбільш функційно активним для семи ‘перша страва, яку роблять на квасі, сироватці’ є репрезентант *окрошка*, записаний у 48 говірках (н. пп. 1 – 9, 11 – 14, 17 – 20, 21, 22, 24, 26, 28, 30 – 41, 43, 45 – 47, 50 – 55, 57 – 61; у н. пп. 16, 49, 56 – *о^акрошка*; у н. п. 27 – *укрошка*).

Двослівний номен *холодний боршч* виявлено в 30 говірках (н. пп. 1 – 3, 5, 8, 11, 15, 16, 20 – 22, 24 – 26, 31 – 33, 37 – 40, 42, 43, 46, 47, 50, 51, 55, 56, 61; у н. п. 7 – *боршч* *холодний*), інші номени зафіксовано спорадично: *л'їтн'ї боршч* (н. п. 8), *с'їрець* (н. п. 32).

Назви, що є найбільш функційно активними в східнословобожанських говірках, – загальноновживані, з тотожними значеннями їх зафіксовано в Словнику української мови: *окрошка* [СУМ: 5, 681], *холодний борщ* [СУМ: 1, 222]. З ідентичним значенням двослівну сполуку подано в словнику українських говорів Воронезчини: *холодний борщ* ‘окрошка’ [Авдеева: 2, 260], з відмінним – у західнополіських говірках: *холодні борщ* ‘холодець’ [Аркушин: 2, 231]. У словнику російських народних говорів для загальноновживаного *окрошка* подано кілька значень, серед яких і назва першої страви – ‘холодное кушанье из простокваши, с луком, яйцами, хреном и картофелем’ [СРНГ: 23, 165]. З іншим значенням номен виявлено в західнополіських говірках: ‘страва з сушених грибів і оселедців, заправлена олією’ [Аркушин: 1, 28]. Етимологічно лексему виводять з російської мови як похідну від дієслова *крошить* [ЕСУМ: 4, 174].

У Словнику за редакцією Б. Грінченка сему реалізовано в назві, яку в межах східнословобожанських говірок уживають на позначення м'ясної охолодженої страви: *холодець* ‘окрошка, ботвинья (кушанье)’ [СГ: 4, 408], з таким самим значенням лексема відома й в українських воронезьких говірках: *холодець* ‘окрошка’ [Авдеева: 2, 260], у західнополіських говірках: *холодець* ‘страва з хлібного квасу, куди додають покриті огірки, зелену цибулю та ін. овочі’ [Аркушин: 2, 230]. Семантично близьке значення зафіксовано в словнику поліських говорів: *холодець* ‘холодний борщ, приготовлений з сироватки, зелені й риби’ [Лисенко 1974: 225]. Ураховуючи наведені відомості, припускаємо, що протягом століття в аналізованій лексемі на обстеженій території відбулося звуження значення.

Етнографічна розвідка за редакцією В. Іванова фіксує двослівну сполуку *холодний борщ* – ‘сиривець’ *съ цибулей* [Іванов 1898: 735]. У східнословобожанських говірках назва *с'їрець* (трансформоване від *сирівець*) трапляється спорадично, однак лексеми *сир'ївець* і спільнокореневе *с'їр'ївець* є активними на позначення напою – хлібного квасу, який, зокрема, можуть використовувати для приготування холодного борщу. У межах аналізованої семи простежуємо явище поступового відходу номена *сир'ївець* до пасивного словникового запасу.

Отже, у давніх джерелах номени, якими маніфестовано сему, демонструють явище т. зв. ‘семантичної елімінації (втрату значення)’ [Струганець 2002: 193], що є яскравим підтвердженням їх архаїзації. Водночас спостерігаємо появу інших лексем, у яких на сучасному етапі відбувається реалізація семи, і в обстежених говірках, і в говірках інших діалектних континуумів, що свідчить про якісні динамічні зрушення.

Крім борщів, до традиційних українських перших страв належать супи (юшки). Лексема *суп*, яка є поширеною в обстеженому говірковому масиві, запозичена з французької мови; фр. *soupe* „суп, юшка” походить від галлороманського *supra* „приправлене” [ЕСУМ: 5, 476].

На позначення денотата ‘суп, загальна назва’ в 47 обстежених говірках інформанти вживають лексему *суп* (47 говірок – н. пп. 1 – 5, 7 – 14, 16 – 24, 26, 28 – 33, 35 – 37, 39, 40, 42 – 44, 49 – 53, 56 – 59, 61), назву *йушка* зафіксовано в 14 говірках (н. пп. 4, 6, 7, 10, 14, 17, 20, 21, 27, 29, 31, 34, 40, 50). Ще меншу активність виявлено для двослівного номена *перша ст'рава* (н. пп. 38, 39, 45, 55, 56, 61). Лексеми *кул'іш* (н. пп. 8, 10, 15, 17), *йїжа* (н. п. 47), *ст'рава* (н. п. 47), *га'р'ач'е* (н. п. 56), двослівні номени *перше б'л'удо* (н. пп. 47, 56, 60; у н. п. 46 – *перш'і б'л'уда*) використовують поодинокі.

Репрезентант *суп* із спільною для східнослов'янських говірок семантикою властивий говіркам інших діалектів: сх.-степ. – *суп* ‘суп (загальна назва)’ [МССУГ: 102], чорноб. – ‘загальна назва’ [ГСМ: 80]. Також номен *юшка* в говірках інших діалектів уживають на позначення конкретного виду супу: поліс. – ‘картопляний суп’ [Лисенко 1974: 238], зх.-поліс. – ‘суп картопляний або рибний’ [Аркушин: 2, 284], сх.-степ. – ‘суп з курятини’ [МССУГ: 40], гуцул. – ‘суп на м'ясному бульйоні’ [ГГ: 223], зх.-поліс. – ‘суп картопляний або рибний’ [Аркушин: 2, 284], укр. воронез. – ‘суп (чаще картофельный) в противопоставление борщу’ [Авдеева: 2, 302 – 303]. Полісемантичність лексеми ілюструють також інші приклади. Так, у наддністрянських говірках її уживають на позначення напою: *юшка* ‘сушена; узвар із сушених фруктів’ [Шило: 286], у західноволинських номен позначає будь-яку рідку страву: ‘рідка страва’ [Корзонюк: 266], у гуцульських говірках назву можуть уживати на позначення м'яса, зокрема й відвареного: ‘кусок м'яса’ [ГГ: 223], ‘зварене м'ясо’ [СГСБ: 285].

У Словнику за редакцією Б. Грінченка для лексеми *юшка* наведено кілька значень: ‘супъ (съ мясомъ, картофелемъ и пр.)’, ‘уха (рыбная)’, ‘вообще жижица въ вареной пищѣ’ [СГ: 4, 533]. Наголосимо, що всі ці значення не втратили актуальності й на сучасному хронологічному зрізі. Як загальну назву аналізовану лексему подано в етнографічній праці за редакцією В. Іванова: *Каша и супъ по мѣстному называются „юшкой”* [Иванов 1898: 988], а також у дослідженні за редакцією П. Чубинського: *юшка* ‘суп’ [Чубинський 2004: 113]. Репрезентант *юшка* є полісемантичним на двох часових зрізах, оскільки і в давніх працях його вжито на позначення кількох реалій, наприклад: *Въ постные дни: ... „юшка зъ рыбы” (уха)* [Иванов 1898: 784]; *юшка съ рыбою* ‘уха’ [Чубинський 2004: 113].

Отже, на сучасному етапі в говірках Східної Слобожанщини відзначаємо тенденцію до поступової архаїзації лексеми *юшка*, яка має значно меншу функційну активність порівняно з репрезентантом *суп*.

Оновлення відбулося за рахунок поповнення репертуару репрезентантів іншими назвами, які, проте, не є функційно активними.

Найуживанішою для семи 'суп з риби з приправами' є лексема *у́ха*, записана в 56 говірках (н. пп. 1 – 9, 11 – 14, 16, 18 – 22, 24 – 49, 51 – 61). Значно менш активно діалектоносії вживають репрезентанти *йушка* (н. пп. 5, 7, 27, 35 – 38, 43, 50), *рибний суп* (н. пп. 3, 32, 33, 50, 55, 57), *йушка рибна* (н. пп. 24, 34), *суп з рибойу* (н. п. 8), *у́ха рибна* (н. п. 17).

У словнику східностепових говірок репрезентант *уха* зафіксовано з ідентичним щодо обстеженої території значенням – 'юшка з риби' [МССУГ: 108]. З позначкою *діал.* (діалектне) лексему *уха* 'юшка з риби' фіксує Словник української мови [СУМ: 10, 525]. Відомості етимологічних розвідок дають підстави стверджувати, що номен походить з давньоруської мови [Фасмер: 4, 177], функційну активність лексеми в обстеженому ареалі пояснюємо близькістю російських говірок.

До перших відносять також страву, яку готують і в домашніх, і в польових умовах – *куліш*. Функційно активним репрезентантом семи 'густий суп із пшона, заправлений салом або м'ясом' є номен *кул'іш* (41 говірка – н. пп. 1 – 3, 5 – 15, 17, 20, 21, 23, 25 – 27, 33, 34, 36 – 41, 45 – 48, 50, 52, 53, 56, 57, 59 – 61), поодинокі трапляються фонетичні варіанти: *кул'іеш* (н. пп. 10, 44; у н. п. 17 – *кулеш*). Поширений в обстежених говірках і двослівний номен *пол'ова каша* (22 говірки: н. пп. 1, 5, 8, 11, 13, 21, 22, 24, 26, 32, 37, 38, 40, 42, 43, 49 – 52, 55 – 57; у н. пп. 3, 7, 14, 18, 30, 42, 59 – *каша пол'ова*). Не мають значної активності назви *каша* (н. пп. 4, 29, 30, 35, 36), *каша-зли́вуха* (н. п. 2).

Одним із компонентів аналізованої страви в обстежених говірках є пшона, що підтверджують спорадично виявлені двослівні назви *пшо́н'аний суп* (н. пп. 24, 52), *пшо́н'ана каша* (н. п. 24; у н. п. 31 – *каша пшо́н'ана*), які зокрема демонструють і ступінь густоти кінцевого продукту. Інші маніфестанти теж трапляються поодинокі: *пол'овий суп* (н. п. 34), *капус'н'ак* (н. п. 24), *ле́м'ішка* (н. п. 3).

Відомості діалектних словників дають підстави стверджувати, що страва поширена й в інших регіонах України: поділ. – *кулеш* 'куліш' [СПГ: 54], поліс. – *кулеш* 'густий круп'яний суп'; 'рідка молочна каша' [Лисенко 1974: 109; Лисенко: 38], чорноб. – *кул'іеш*, сх.-степ. *кул'іш* 'густий суп (звичайно з пшона), заправлений салом' [ГСМ: 80; МССУГ: 52], українські говірки Воронежчини – *куліш* 'пшённый суп, кулеш' [Авдеева: 1, 187].

Словник за редакцією Б. Грінченка фіксує назву *куліш* на позначення каші – 'жидкая каша' [СГ: 2, 322], лексему *лемішка* подано із семантично близьким значенням 'родъ кушанья изъ муки, саламата' [СГ: 2, 355]. Назви наявні й у праці за редакцією В. Іванова: *варять борщъ ... лапшу, кулишь...* [Іванов 1898: 51], *кулишь и супъ готовятся на завтракъ или ужинъ...* [Іванов 1898: 184 – 185], у матеріалах за редакцією П. Чубинського – *кулішь, полева каша* [Чубинський 2004: 114], в етнографічному описі М. Маркевича – *кулишь*

[Маркевич 1991: 155]. Отже, на сучасному етапі сему реалізовано більшим репертуаром назв – 13 проти 3, що містять давні джерела.

Для семи ‘накип на відварі’ зафіксовано загальновживані лексеми. Це зокрема назви ^hнаки^eп (26 говірок – н. пп. 1, 3, 8, 9, 11, 13, 14, 16, 20 – 24, 29, 33, 34, 36, 37, 42, 43, 45, 49, 52, 55, 59, 61; у н. пп. 2, 4, 57 – ^hнакⁱп) та ^hпіна – у 22 говірках (н. пп. 1, 2, 5, 14 – 16, 18, 19, 26, 30 – 33, 36, 39, 41, 43, 47, 50, 51, 54, 56). Менш активно вживають лексеми шум (н. пп. 16, 18, 25, 27, 37, 38, 44, 46, 47, 52) та ^hпінка (н. пп. 6, 14, 18, 20, 26, 35, 37, 53, 56, 60, 61; у н. пп. 3, 12, 21, 28, 33, 36, 39, 48, 59 – ^hпінка; у н. пп. 25, 37, 47 – ^hпінка). Лексеми шумо^hвин^h:а (н. п. 21), об^hвар (н. п. 57), на^hвар (н. п. 17), на^hварка (н. п. 17) виявлено спорадично.

Номен шум (шума) відомий говіркам південно-західного наріччя зі спільною або відмінною семантикою: наддністр. – ‘накип, піна’ [Шило: 230], гуцул. – ‘піна’ [Негрич: 192], лемк. – ‘брудний накип; шум на поверхні рідини, утворюваний при її бродінні, збовтуванні і т. ін.’ [Турчин: 349], гуцул. – ‘піна на свіжому молоці’ [ГГ: 221], лемк. – ‘піна на молоці’ [Турчин: 349], ‘пінка на свіжому молоці’, ‘пінка на кип’яченому молоці’ [СЛГ: 288].

Словник за редакцією Б. Грінченка зі спільною семантикою репрезентує лише номен шум ‘пінка, накип при варенні’ [СГ: 4, 518], значення номена піна ‘пінка’ обмежене прикладом, наведеним у дужках – у чело^hв^hка, животно^hго [СГ: 3, 187], що засвідчує оновлення лексики на сучасному етапі за рахунок появи нових репрезентантів і розширення семантики лексем.

Отже, аналіз ЛСГ „Назви перших рідких страв” дає підстави стверджувати про наявність динаміки в цьому сегменті лексики, оскільки на сучасному етапі семи здебільшого репрезентовано більшою кількістю назв, ніж у ХІХ – на початку ХХ ст. На тлі загальної динаміки оновлення, що відбувається зокрема й за рахунок розширення семантики лексем, спостерігаємо поступову архаїзацію таких найменувань, як юшка, сирівець. Сталість семантики демонструє номен борщ, який на двох часових зрізах позначає щоденну й ритуальну страву.

Список обстежених населених пунктів у Луганській області

1. смт Троїцьке; 2. с. Привілля, Троїцький р-н;
3. с. Червоноармійське, Білокуракинський р-н; 4. с. Солідарне, Білокуракинський р-н; 5. с. Новобіла, Новопсковський р-н;
6. с. Березівка, Новопсковський р-н; 7. с. Павленкове, Новопсковський р-н; 8. смт Білолуцьк, Новопсковський р-н; 9. с. Височинівка, Марківський р-н; 10. с. Тарасівка, Троїцький р-н; 11. с. Новочервоне, Троїцький р-н; 12. с. Попівка, Білокуракинський р-н; 13. с. Павлівка, Білокуракинський р-н; 14. смт Білокуракине; 15. с. Осинове-1, Новопсковський р-н; 16. с. Донцівка, Новопсковський р-н; 17. с. Просяне, Марківський р-н; 18. смт Марківка; 19. с. Веселе, Марківський р-н; 20. с. Оборотнівка, Сватівський р-н; 21. с. Куземівка, Сватівський р-н;

22. с. Нижня Дуванка, Сватівський р-н; 23. с. Закотне, Новописковський р-н; 24. с. Коломийчиха, Сватівський р-н; 25. с. Мілуватка, Сватівський р-н; 26. м. Сватове; 27. с. Петрівка, Сватівський р-н; 28. с. Караван-Солодкий, Марківський р-н; 29. с. Бондарівка, Марківський р-н; 30. с. Морозівка, Міловський р-н; 31. с. Півнівка, Міловський р-н; 32. с. Зориківка, Міловський р-н; 33. с. Великоцьк, Міловський р-н; 34. с. Стрільцівка, Міловський р-н; 35. с. Калмиківка, Міловський р-н; 36. с. Лиман, Старобільський р-н; 37. с. Підгорівка, Старобільський р-н; 38. с. Піщане, Старобільський р-н; 39. м. Старобільськ; 40. с. Чмирівка, Старобільський р-н; 41. с. Бутове, Старобільський р-н; 42. с. Литвинівка, Біловодський р-н; 43. с. Кононівка, Біловодський р-н; 44. с. Новолімарівка, Біловодський р-н; 45. с. Семикозівка, Біловодський р-н; 46. с. Плугатар, Біловодський р-н; 47. смт Біловодськ; 48. с. Маїївка, Кременський р-н; 49. с. Червонопопівка, Кременський р-н; 50. м. Кременна; 51. с. Варварівка, Кременський р-н; 52. с. Шпотине, Старобільський р-н; 53. с. Малохатка, Старобільський р-н; 54. с. Колядівка, Новоайдарський р-н; 55. с. Перемога, Новоайдарський р-н; 56. смт Новоайдар; 57. с. Смолянинове, Новоайдарський р-н; 58. с. Новоохтирка, Новоайдарський р-н; 59. с. Дмитрівка, Новоайдарський р-н; 60. смт Станично-Луганське; 61. с. Миколаївка, Станично-Луганський р-н.

Література

Артюх 1982 – Артюх Л. Народне харчування українців та росіян південно-східних районів України / Л. Артюх. – К. : Наук. думка, 1982. – 112 с.; **Борис 2015** – Борис Л. М. Динаміка тематичної групи лексики їжі та напоїв у буковинських говірках : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Борис Людмила Миколаївна. – Чернівці, 2015. – 330 с.; **Вешторт 1968** – Вешторт Г. Ф. Названия пищи в говорах Полесья / Г. Ф. Вешторт // Лексика Полесья. – М. : Наука, 1968. – С. 366 – 414; **Гоца 2001** – Гоца Е. Д. Назви їжі й кухонного начиння в українських Карпатських говорах : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Гоца Еріка Дюлівна. – Ужгород, 2001. – 466 с.; **Загнітко 2011** – Загнітко Н. Г. Назви їжі, напоїв у східностепових говірках Донеччини : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Загнітко Надія Геннадіївна. – Донецьк, 2011. – 453 с.; **Іванов 1898** – Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / сост. В. И. Иванов. – Харьков, 1898. – Т. 1. – 1012 с.; **Маркевич 1991** – Обычаи, поверья, кухни и напитки малороссиян / сост. М. А. Маркевич. – К. : Час, 1991. – 192 с.; **Різник 2016** – Різник В. П. Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Різник Віра Петрівна. – Л., 2016. – 370 с.; **Струганець 2002** – Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття : монографія / Л. Струганець. – Т. : Астон, 2002. – 351 с.; **Українська кухня 1993** – Українська стародавня кухня: довід. /

упорядкув. Т. Л. Шпаковської. – К. : Спалах ЛТД, 1993. – 238 с.; **Чубинський 2004** – Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край / П. Чубинский ; упоряд. : Н. Муніч, В. Серебрий. – К. : Ред. загальнопед. газ., 2004. – 128 с.; **Яценко 2010** – Яценко С. А. Назви продуктів харчування, страв і напоїв у говірці села Степанівка Ємільчинського району Житомирської області / С. А. Яценко // Волинь – Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіон. проблем. – 2010. – № 22(II). – С. 317 – 328.

Джерела та їх умовні скорочення

Авдеева – Авдеева М. Т. Словарь украинских говоров Воронежской области : в 2 т. / М. Т. Авдеева. – Воронеж : ИПЦ Воронеж. гос. ун-та, 2008. – Т. 1 : А – М. – 2008. – 228 с., Т. 2 : Н – Я. – 2012. – 306 с.; **Аркушин** – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1 – 2; **ГГ** – Гуцульські говірки : короткий слов. / відп. ред. Я. Закревська. – Л., 1997. – 232 с.; **ГЗП** – Говірки Західної Полтавщини : зб. діалект. текстів / упоряд. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2012. – 323 с.; **ГСМ** – Говірка села Машеве Чорнобильського р-ну. – К. : Довіра, 2003. – Ч. 3. – Матеріали до лексичного атласу української мови / укл. : Ю. І. Бідношия та ін. – 225 с.; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол. : О. С. Мельничук та ін. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1 : А – Г. – 631 с.; Т. 4 : Н – П / уклад. Р. В. Болдирев та ін. ; ред. тому : В. Т. Коломієць, В. Г. Складенко. – 2003. – 656 с.; Т. 5 : Р – Т / уклад. Р. В. Болдирев та ін. – 2006. – 704 с.; **Корзонюк** – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволіських говірок / М. М. Корзонюк. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62 – 267; **Лисенко** – Лисенко П. С. Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся / П. С. Лисенко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.; **Лисенко 1974** – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.; **МССУГ** – Омельченко З. Л. Матеріали до словника східностепових українських говірок / З. Л. Омельченко, Н. Б. Клименко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 114 с.; **Негрич** – Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови / Микола Негрич. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с.; **Піпаш** – Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.; **СБГ** – Словник буковинських говірок / за ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.; **СГ** – Грінченко Б. Д. Словарь української мови : у 4 т. / Б. Д. Грінченко. – К., 1907 – 1909. – Т. 1 – 4; **СГСБ** – Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Словник говірки села Бродина Олексі Горбача / Відп. ред. Я. Закревська. – Л., 2000. – С. 247 – 354; **СЛГ** – Пиртей П. С. Словник лемківської говірки / П. С. Пиртей. – Івано-Франківськ, 1986. – 461 с.; **СПГ** – Брилінський Д. Словник подільських говірок / Д. Брилінський. – Хмельницький : РВВ,

1991. – 117 с.; **СРНГ** – Словарь русских народных говоров / гл. ред. Ф. П. Филин. – М. – Л. : Наука, 1965 – 2007. – Вып. 23 – 1987. – 375 с.; **СУМ** – Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. І. К. Білодід та ін. – К. : Наук. думка. – Т. 1 : А. – В. – 1970. – 799 с.; Т. 5 : Н – О. – 1974. – 840 с.; Т. 10 : Т – Ф. – 1979. – 658 с.; **Турчин** – Турчин Є. Д. Словник села Тилич на Лемківщині / Є. Д. Турчин. – Л. : Укр. акад. друк., 2011. – 384 с.; **Фасмер** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М. : Прогрес, 1964 – 1973. – Т. 1 – 4; **Шило** – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.

Волошинова М. О. Назви перших рідких страв в українських східнословобожанських говірках

У статті подано лексико-семантичний аналіз номенів на позначення перших рідких страв у новозаселених східнословобожанських говірках. Під час дослідження встановлено функційну активність маніфестантів заявленої лексико-семантичної групи, виявлено міждіалектні зв'язки лексики обстеженого ареалу з говірками інших діалектних континуумів, простежено просторову поведінку мовних одиниць.

З'ясовано, що записані в східнословобожанських говірках назви наявні і в інших діалектах української мови, де вони функціонують з тотожним або відмінним значенням. Загалом лексика демонструє якісні динамічні зрушення, оскільки на сучасному етапі зафіксовано більшу кількість репрезентантів сем, ніж їх містять історичні праці й давні етнографічні розвідки. Поповнення лексики зокрема пов'язане із розширенням семантики денотатів та наявності незначної кількості дво- й трислівних номенів, субстантивованих прикметників. Водночас спостережено процес поступової архайзації деяких лексем, які мають значно меншу функційну активність порівняно з іншими репрезентантами.

Ключові слова: назва, лексема, семантика, рідкі страви, діалектний континуум.

Волошинова М. О. Названия первых жидких блюд в украинских восточнослобожанских говорах

Статья содержит лексико-семантический анализ номенов, обозначающих первые жидкие блюда в пределах новонаселённых восточнослобожанских говоров. В ходе исследования была установлена функциональная активность манифестантов заявленной лексико-семантической группы, выявлены междиалектные связи лексики обследованного ареала с говорами других диалектных континуумов, рассмотрено пространственное поведение языковых единиц.

Установлено, что названия, зафиксированные в пределах изученного диалектного массива, существуют и в других говорах

украинского языка, где они функционируют с идентичным или отличным значением. Лексика демонстрирует качественные динамические сдвиги, поскольку на современном этапе записано большее количество репрезентантов сем, нежели их содержат исторические и давние этнографические труды. Пополнение лексики связано с расширением семантики денотатов и наличием незначительного количества двух- и трехсловных номен, субстантивированных прилагательных. В то же время отмечен процесс постепенной архаизации некоторых лексем, имеющих значительно меньшую функциональную активность по сравнению с другими репрезентантами.

Ключевые слова: название, лексема, семантика, жидкие блюда, диалектный континуум.

Voloshynova M. O. The Names of the First Liquid Dishes in the Ukrainian Eastern Slobodian Dialects

The article is devoted to the issue of current importance of modern linguistic science – the study of local territorial dialects. The research deals with the lexical and semantic analysis of the nomens that denote the first liquid dishes within the newly populated Eastern Slobodian dialects (Slobozhanshchyna or Sloboda's Ukraine – historical and geographical land in the Eastern part of Ukraine). It has been established the functional activity of the demonstrator of the stated lexico-semantic group and the interdialectic connections of the vocabulary of the surveyed area with the dialects of other dialect continuums have been revealed. In the light of the discovery of dynamic processes in the lexis as the moving component of the language, the nomens of the declared lexico-semantic group have been analyzed in order to determine the static and dynamic ones and transformational processes that occur in the semantics of the linguistic units under discussion.

It has been found out that the names in the Eastern Slobodian dialects are also present in other dialects of the Ukrainian language and function with the identical or different meanings. In general, the lexis demonstrates the qualitative dynamic changes, since at the present stage there is a greater number of written representatives of semes than fixed in historical works and older ethnographic prospectings. The refinement of the vocabulary in particular is connected with the broadening of the semantics of denotations and the presence of a small number of nomens with two or three words, substantive adjectives. At the same time it has been observed the process of gradual archaization of some lexemes that have considerably less functional activity in comparison with other representatives.

Key words: name, lexeme, semantics, liquid dishes, dialect continuum.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2017 р.

Прийнято до друку 31.05.2017 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Ніколаєнко І. О.